

A large, leafy tree with green and yellow foliage stands in a grassy field. The tree's branches are spread out, and the leaves are dense. The background shows more trees and a clear sky.

Natuur & Cultuurhistorie

A brick building with a blue dome and a wall. The building is made of red brick and has a small window. The wall is also made of red brick and has a crenelated top. The building is surrounded by greenery and a body of water.

Mirjam Koedoot & Marianne Wilschut

Natuur & Cultuurhistorie

Natuur als spiegel van
onze geschiedenis

Mirjam Koedoot & Marianne Wilschut

Lessen uit de wereld van de monumenten

Allereerst wil ik de Hogeschool VHL heel veel dank zeggen om een enkel woord te mogen wijden aan het onderwerp 'Natuur en Cultuurhistorie'. Mijn werkterrein was, en is nog steeds, fors verweven met het onderwerp Veiligheid, dat in de praktijk een uitermate weerbarstige materie bleek te zijn. Dit onderwerp ging dan ook altijd gepaard met eindeloze debatten en spanningen. Gelet op deze 'spanningen' was ik dan ook zéér verbaasd dat mij – totaal onverwacht – in 1985 werd gevraagd of ik voorzitter wilde worden van het Nationaal Restauratiefonds, dat onder meer financieringen verstrekt aan monumenteigenaren voor de restauratie en het onderhoud van hun pand. Eerlijk gezegd wist ik niets van monumenten, met als gevolg dat ook niet iedereen even gelukkig was met mijn benoeming. Maar ik ben uitermate enthousiast geworden over die monumentenwereld.

Een kenmerkende eigenschap van de monumentenwereld was en is het particulier initiatief. De overheid kreeg pas in de zestiger jaren van de vorige eeuw bemoeienis met deze wereld door de komst van de eerste Monumentenwet. In de tachtiger jaren werd fors bezuinigd op de monumenten en onze opdracht was van één subsidiegulden (euro) twee te maken. Het Nationaal Restauratiefonds kon vrij snel met een onderzoek aantonen dat de overheid eigenlijk verdiende op de subsidie-euro, omdat deze werkte als een aanjager, als een multiplier. Naast de restauratiesubsidie moesten de eigenaren van de gebouwen immers nog veel zelf investeren.

Met steun van het ministerie van Financiën hebben wij als Restauratiefonds weten te bewerkstelligen dat nu 70 procent van alle rijksmonumenten kan worden onderhouden en gerestaureerd via een leningenstelsel dat loopt via Revolving Fund van het Nationaal Restauratiefonds. En dat buiten de rijksbegroting om!

Omdat mijn vader een groot dierenliefhebber was, ben ik thuis veel meer opgevoed met de natuur dan met monumenten. Gelet op mijn belangstelling voor natuur heb ik dan ook later willen onderzoeken of de positieve ervaringen, opgedaan met het Nationaal Restauratiefonds, ook op de natuur van toepassing zouden kunnen zijn. Na vele gesprekken met het toenmalige ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij heeft dat in 1994 inderdaad geleid tot de oprichting van het Nationaal Groenfonds.

Doordat de wereld van de natuur pas veel later werd geconfronteerd met – ingrijpende – bezuinigingen, kreeg het Nationaal Groenfonds niet de kans zich vergelijkbaar te

ontwikkelen als het Nationaal Restauratiefonds. Nu doet zich de situatie voor dat er ook in de natuurwereld ingrijpende bezuinigingen zijn doorgevoerd, vergelijkbaar met de situatie bij de monumenten in de tachtiger jaren.

Op mijn verzoek laat de staatssecretaris van Economische Zaken, mevrouw Sharon Dijksma, daarom onderzoeken of het natuurbeleid kan leren van het monumentenbeleid. Ik vind de wereld van de monumenten met zijn heldere indeling van rijks-, provinciale en gemeentelijke monumenten en de aanwezigheid van de beroemde Open Monumentendag veel overzichtelijker dan de wereld van de natuur met zijn Natura 2000-gebieden, de Ecologische Hoofdstructuur et cetera. Kunnen de monumenten een inspiratiebron voor natuur zijn? In een commissie met prof. dr. Joop Schaminée en prof. dr. André van der Zande heb ik dit onderzoek opgepakt.

De commissie heeft twee dingen voor ogen, waarbij we de lessen van de monumentenwereld ter harte nemen: duidelijkheid scheppen in de indeling van de natuur en mogelijkheden vinden om efficiënter om te gaan met de beschikbare (subsidie-)gelden voor natuur. In februari 2014 publiceerden wij hierover een eerste discussienotitie. Een conclusie in de discussienotitie is dat de huidige categorisering van natuurgebieden in ons land vooral leidt tot veel verwarring. Misschien niet voor deskundigen, maar dan toch zeker voor een buitenstaander. Voor een grotere overzichtelijkheid in de verantwoordelijkheidsverdeling voor natuurgebieden en de aansturing daarvan stelt de commissie voor om – naar analogie met de monumentenwereld – drie categorieën te introduceren die richting geven aan natuurbeleid: rijks- of nationale natuurmonumenten, provinciale natuurmonumenten en gemeentelijke natuurmonumenten. Ook verwacht de commissie dat een equivalent van het Beschermd stads- en dorpsgezicht uit de Monumentenwet een belangrijke rol kan spelen bij de bescherming van gebieden op gemeentelijke schaal, waar natuur-, landschappelijke en cultuurhistorische waarden samenhangen. Dit instrument uit de Monumentenwet staat momenteel weliswaar ter discussie, maar er zijn in het verleden zeer positieve ervaringen mee opgedaan.

Een belangrijke overweging bij de driedeling is dat van de duidelijkheid die daarmee ontstaat een wervende kracht uit kan gaan richting burgers en maatschappelijke partners. Dat hebben we ook gezien in de monumentenzorg: iedereen is trots op en bereid om zich in te zetten voor de monumenten in zijn of haar omgeving. Het aanwijzen van natuurmonumenten zal meteen duidelijk maken dat het om een gebied van waarde gaat. Bij de gebieden die de commissie aanmerkt als rijksnatuurmonument blijkt er momenteel sprake te zijn van ‘achterstallig onderhoud’. Om dat op te lossen is meer geld nodig dan nu van overheidswege beschikbaar is; een vergelijkbare situatie als in de jaren tachtig van de vorige eeuw bij de monumentenzorg. In de bevindingen die ik medio 2015 zal aanbieden aan de staatssecretaris stellen wij – mede op basis van de lessen uit de monumentenwereld – verschillende instrumenten voor die het mogelijk maken om met de beschikbare gelden voor natuur méér te doen. En om nieuwe financieringsbronnen te ontsluiten.

Een centraal punt van aandacht is daarbij om nog eens de schijnwerper te richten op de belangrijke positie van de particuliere eigenaar, ook bij de rijksnatuurmonumenten. In het huidige natuurbeleid komt de particulier veel minder naar voren vergeleken met de particuliere eigenaar in de monumentenwereld. Het is de moeite waard te onderzoeken of je dit niet zou dienen te veranderen. Ik hoop oprecht in een volgend boek van Hogeschool VHL mijn bevindingen te mogen toelichten.

Professor mr. Pieter van Vollenhoven

Inhoud

In

	Lessen uit de wereld van de monumenten	3
H1	Strijd om de wind	11
H2	Bijzondere natuur tussen bunkers en munitiedepots	21
H3	Van productiebos tot monument	33
H4	Muurbloemen in de slotgracht	45
H5	Een landschap als een schilderij	55
H6	Polderen in de Drentsche Aa	65
	Natuur als spiegel van onze geschiedenis	77
	Colofon	84

Strijd om de wind

Molens hebben wind nodig om goed te kunnen draaien, en dus een obstakel-vrije omgeving. Bomen en struiken belemmeren een goede windvang. Het blijkt echter niet eenvoudig alle begroeiing in de molenbiotoop laag te houden – en dat terwijl veel geld gestoken is in het draaiend houden van ons historisch erfgoed.

Grijze wolken stapelen zich boven Loenen aan de Vecht, een stevige wind zet op. De wieken van molen De Hoop rammelen ongeduldig aan de kettingen waarmee het historische werktuig vandaag in ruststand staat. Molenaar Dick Vierbergen kijkt naar het verschoven pijltje op de chromen barometer. ‘Ruw weer op komst’. Aan de achterzijde van het gebouw slingert de Vecht sierlijk het vlakke landschap in. De rijzige stellingmolen uit 1901 staat enigszins verscholen aan de Dorpsstraat, en een onoplettende wandelaar loopt er zo aan voorbij. Rondom staat een aantal flink uit de kluiten gewassen bomen, waaronder een groepje lindes, eiken en een forse rode beuk. Vierbergen is niet blij met het weelderige natuurschoon rond zijn molen. “De bomen belemmeren mijn windvang, de molen kan daardoor veel minder goed draaien. De oude rode beuk staat precies in westelijke richting, waar de beste wind vandaan komt.”

Het blijkt lastig om de directe omgeving van de molen, ook wel de molenbiotoop genoemd, vrij te houden van hoge begroeiing. Vierbergen heeft weleens een balletje opgegooid bij de burens, maar tot nu toe met weinig resultaat. “Ze beseffen niet goed dat een molen vrij moet staan voor een goede windvang. Een paar keer zijn de bomen wat korter gesnoeid. Maar ja, daarna groeien ze natuurlijk gewoon weer verder.”

Het is een bekend probleem onder molenaars: hoge bomen rond de molen. Ook koren-molen 't Wissel, bouwjaar 1855, kampt met te weinig windvang door begroeiing. Het kleine molentje in Elst kreeg een aantal jaar geleden een grondige opknapbeurt van Utrechts Landschap. Sindsdien sieren de ronddraaiende wieken de lucht boven het Utrechtse dorpje. Een flinke houtwal op nog geen 50 meter afstand van 't Wissel gooit echter roet in het eten van vrijwillige molenaar Marcel van Hees. “Door de houtwal kan de molen uiteindelijk maar weinig dagen in het jaar draaien”, legt Van Hees uit, die in het dagelijks leven technisch manager is bij een ijzergieterij. Ondertussen veegt hij geduldig het gruis van de vloer op een hoopje. Zijn enthousiaste hondje Sjaak kijkt kwispelend toe. Tegen de grillige binnenmuur van de molen staat een tiental zakken tarwe opgestapeld,

◀ De hoge bomen belemmeren de windvang van molen De Hoop in Loenen aan de Vecht.

klaar om naar boven te worden gesjouwd en tot meel te worden gemalen. Maar voor het malen is flink wat wind nodig. “Op zijn minst windkracht 4”, aldus Van Hees. En met de houtwal voor de deur is dat een hele uitdaging. Regelmatig draait de molen ‘voor de prins’, waarbij de molenstenen buiten werking zijn en alleen de wieken in beweging zijn.

De houtwal heeft nog een ander nadeel: de metersdikke bomenrij zorgt voor een ongunstige turbulentie. “De bomen werken als een soort muur”, vertelt molenaar Van Hees. “De wind knalt ertegenaan en achter de singel ontstaan windvlagen en windstiltes, waardoor de wieken onregelmatig gaan draaien. Dat veroorzaakt een ongelijke belasting van het wiekenkruis, met alle technische problemen van dien.” Zo leidt het asymmetrisch draaien van de wieken tot een sterke slijtage van de bovenas, wat uiteindelijk ernstige schade toe kan brengen aan de molen.

Boktorren en bonte knaagkevers

Waarom is een goede windvang zo belangrijk voor molens? Een niet-draaiende molen trekt ongedierte aan, zoals muizen en houtwormen of vogels in de kap, en wordt langzamerhand overgenomen door de natuur. “Stilstand betekent achteruitgang”, vertelt Paul Vesters van Utrechts Landschap. “Het bewegen van de mechanieken zorgt voor trillingen, waardoor ongedierte als boktorren en bonte knaagkevers wegblijft.” Utrechts Landschap beheert 23 koren- en poldermolens van Stichting de Utrechtse Molens, waaronder ook die in Elst en Loenen aan de Vecht. Stuk voor stuk zijn de molens de afgelopen jaren weer maalvaardig gemaakt. “Een molen is meer dan een monumentaal gebouw. Het is een historisch werktuig dat je moet gebruiken”, legt Vesters uit. “Vergelijk het met een fiets, die moet je niet in de schuur laten verroesten.” Uiteindelijk heeft een goed functionerende molen minder onderhoud nodig dan een stilstaand exemplaar, aldus de cultuurhistoricus. “Een draaiende molen is dus ook goedkoper.”

‘De burens beseffen niet goed dat een molen vrij moet staan.’

Strengere wetgeving

Moet de natuur dan maar wijken voor de molens? In Elst blijkt het laag houden van de houtwal nog zo eenvoudig niet. Hugo Spitzen, boswachter van Utrechts Landschap, wil de houtwal in de Amerongse bovenpolder best wat lager zagen om zo de wind vrij spel te geven rond korenmolens ‘t Wissel. Hij heeft begrip voor de molenaarsbelangen en is zelf ook liefhebber van molens. Maar Spitzen is met handen en voeten gebonden aan onder meer een strenge natuurwetgeving. “De Boswet bepaalt dat je in principe geen bos mag weghalen”, legt hij uit. Regelmatig afzetten mag wel, een beheermaatregel waarbij de bomen op stamhoogte worden omgezaagd om ze vervolgens als stompjes weer te laten uitlopen. Ook dit zogenoemde ‘hakhoutbeheer’ luistert echter nauw. De nachtegaal, een beschermde vogelsoort, huisvest namelijk tussen de opgaande begroeiing en verkast op het moment dat de houtwal te laag is. Dat is weer in strijd met de Flora- en faunawet.

▲ De Vecht aan de achterzijde van molen De Hoop.

Verdrongen door stoom en elektra

Ruim een eeuw geleden stonden er zo'n 10.000 molens in het Nederlandse landschap. Met de komst van de stoommachines in de negentiende eeuw werd windkracht als energieleverancier verdrongen door stoom, en later door diesel en elektra. Steeds meer molens raakten in onbruik en uiteindelijk verdween bijna 90 procent door verval of sloop.

Op dit moment telt Nederland nog 1048 historische windmolens en 108 watermolens. In de provincie Zuid-Holland staan de meeste. De windmolens zijn het bekendst, met hun door wind gedreven wieken. Watermolens draaien door de stuwning van stromend water in een beek. De meeste molens zijn ooit gebouwd om granen te malen tot meel. Verder zijn er poldermolens, die werden ingezet om het waterpeil te beheersen. Op een aantal plaatsen in Nederland staan houtzaagmolens, oliemolens, pelmolens en papiermolens. In het begin van de twintigste eeuw groeide het besef dat molens behouden moeten blijven. De afgelopen decennia is de nadruk sterk komen te liggen op het restaureren en functioneel krijgen van de molens. Sinds de jaren zeventig van de vorige eeuw is een groeiend aantal mensen opgeleid tot vrijwillige molenaar bij het Gilde van Vrijwillige Molenaars.

Boswachter Spitzen vindt het een lastig dilemma. “Voor de molen zou het beter zijn om de bomen kort te houden. Maar dan verjaag ik de nachtegaal weer.” De houtwal zelf blijkt ook een belangrijke historische waarde te hebben. “Deze is onderdeel geweest van een eeuwenoude wal die is aangelegd in de Amerongse uiterwaarden. Op een kaart van 1870 zie je die wal al liggen. Het is een bijzonder landschapselement dat we natuurlijk het liefst intact houden, samen met de molen die er ook al sinds die tijd staat.”

Historisch erfgoed

Cultuurhistoricus Vesters herkent de strijd over de hoge bomen. “Bij veel molens is in de loop van de tijd steeds meer begroeiing komen te staan. Het blijkt vaak lastig die weer lager te krijgen. Mensen hechten aan bomen, ze hebben een sterke belevingswaarde. Je maakt je niet populair met het kappen van bomen.” En soms hebben de bomen een hoge natuurwaarde, zoals in Elst. “Ik vind het een lastige keuze. Kies je voor natuur of voor cultuurhistorie?”

‘Je maak je niet populair met het kappen van bomen.’

Vesters heeft de indruk dat de molenaarsbelangen vaak het onderspit delven. “We stoppen miljoenen euro’s in het historische erfgoed, en dan staan er een paar bomen in de weg die ervoor zorgen dat de molens niet goed kunnen draaien. Dat is toch zonde? Er is te weinig oog voor het belang van de molens.”

Soms wordt een compromis gevonden waar zowel natuurliefhebbers als de molenaars mee kunnen leven. Zoals in Zutphen, waar hoge bomen rond de stellingmolen Nooit Gedacht in 2004 werden vervangen door laagblijvende fruitboompjes, met instemming van de molenaars, het dorp, de gemeente en de Bomenstichting. In uitzonderlijke gevallen worden molens zelfs verplaatst of verhoogd om zo meer wind te vangen. Maar dergelijke kostbare operaties zijn op de vingers van één hand te tellen en in de meeste gevallen blijft het schipperen tussen de groene belangen en de wensen van de molenaar. Wat Vesters betreft verdienen de molens meer waardering. “Molens hebben het mogelijk gemaakt dat ons land kon floreren in de Gouden Eeuw door het westen van Nederland droog te malen. We danken onze rijkdom aan hen. De molens die we nog hebben, moeten goed behouden blijven door ze te laten draaien. En zo kun je ze tijdens een wandeling of een fietstocht ook beter zien in het landschap.”

◀ De houtwal in Elst, waarin de beschermde nachtegaal zich schuilhoudt. Op de achtergrond korenmolen 't Wissel. De bomen zorgen voor minder windvang en veroorzaken turbulentie, waardoor de wieken onregelmatig gaan draaien.

Recht van de wind

In de hoogtijdagen van de Nederlandse molenindustrie bestond er het zogenoemde ‘recht van de wind’. Dat bepaalde dat er in de buurt van een molen niet mocht worden gebouwd en niets opgericht mocht worden dat windbelemmering kon veroorzaken. Het recht van wind lag meestal in handen van de lokale landheren, die het op hun beurt weer verpachtten aan molenaars. Een molenaar mocht niet zomaar draaien, maar moest geld betalen voor het ‘windrecht’. De landheer zorgde er weer voor dat de omgeving van de molens vrij bleef van hoge obstakels. Bewoners van een stad of dorp waren meestal verplicht hun granen op de molen van de heersende landheer te laten malen, ook wel ‘molendwang’ genoemd.

Ondanks het recht van de wind speelde de strijd om voldoende windvang toen ook al, vertelt Paul Vesters van Utrechts Landschap. “Vooraf korenmolens hadden regelmatig last van te weinig windvang. Die molens waren meestal particulier eigendom en stonden midden in een dorp of stad.”

Stadsmolens zijn daarom vaak hoger gebouwd dan poldermolens om voldoende wind te krijgen. Ook werden molens op stadswallen gebouwd, opdat ze hoger lagen dan hun omgeving. Bij korenmolens was het meestal omliggende hoge bebouwing als kerktorens die de vrije windvang belemmerde. “Als de druk op de grond toenam, besloot een stadsbestuur soms om de ruimte rond de molen toch te bebouwen”, zegt Vesters. Bij poldermolens speelde dit minder. Omdat deze molens veelal eigendom van waterschappen en hoogheemraadschappen waren, verliep de handhaving van de vrije windvang soepeler. Vesters: “De poldermolens moesten het land droog houden. En minder windvang betekende natte voeten. Dat wilde natuurlijk niemand.”

Het recht van de wind werd aan het einde van de achttiende eeuw afgeschaft. De strijd om de vrije windvang bleef. Tegenwoordig is in veel bestemmingsplannen een bebouwings- en beplantingsvrije ruimte vastgelegd rondom een molen, de zogeheten molenbiotoop. In de praktijk blijkt dat niet altijd haalbaar. Om zelf te berekenen of een obstakel in de buurt van een molen windreductie veroorzaakt, gebruiken molenaars onder meer de ‘biotoopformule’. Vuistregel is dat de eerste 100 meter rond een molen vrij moet zijn van obstakels. Vanaf 100 meter geldt de 1 op 100-regel: per 100 meter mag een obstakel steeds 1 meter hoger zijn. Een gebouw met een nokhoogte van 10 meter zou dan bijvoorbeeld op een kilometer afstand van de molen moeten staan. In verstedelijkt gebied is dat natuurlijk moeilijk haalbaar en wordt vaak de 1 op 50-regel gebruikt.

-
- ▶ Paul Vesters: ‘Het bewegen van de mechanieken zorgt voor trillingen, waardoor ongedierte als boktorren en bonte knaagkevers wegblijft.’

Bijzondere natuur tussen bunkers en munitiedepots

Sinds december 2014 deelt de voormalige militaire vliegbasis Soesterberg, na ruim honderd jaar van relatieve afzondering, haar geheimen met het grote publiek. Wandelaars en fietsers genieten hierdoor van de unieke natuur die rondom de landingsbanen, bunkers en munitiedepots is ontstaan. Maar met het vertrek van de militairen is het voor de leeuweriken, dassen en zandhagedissen nu gedaan met de vrede.

De eindeloze lap leeg asfalt doet denken aan de autoloze zondagen uit de jaren zeventig. Vlogen hier enkele jaren geleden de straaljagers nog af en aan, tegenwoordig hebben wandelaars en fietsers vrij spel op de 3077 meter lange en 45 meter brede start- en landingsbaan van de voormalige vliegbasis Soesterberg. Boswachter Martijn Bergen van Utrechts Landschap parkeert er zijn groene bestelbus even en stapt uit. “In het voorjaar is het hier één groot concert van veldleeuweriken”, zegt hij terwijl hij naar de grasbermen aan de zijkanen van de landingsbaan wijst. “Het lijkt haast wel alsof ze niet hoeven te ademen.”

Op de graslanden naast de drie landingsbanen van het huidige ‘Park Vliegbasis Soesterberg’ broeden tussen de 120 en 160 leeuwerikenpaartjes. Het is de grootste populatie van deze bedreigde vogelsoort in Nederland. Ze voelen zich thuis op de schrale, onbemeste graslanden. Die zijn door de beheerders van het vliegveld aangelegd om ganzen, meeuwen en andere grote vogels te weren die in de motoren van de opstijgende straaljagers terecht zouden kunnen komen.

Op dezelfde landingsbaan waar het groene boswachtersautootje staat, lopen echter ook wandelaars en rijden fietsers en skaters. Op deze rustige dinsdag zijn dat er niet zo veel, maar in de weekeinden trekt de oude basis veel publiek. Wandelaars die op de natuur afkomen, maar ook mensen die nieuwsgierig zijn naar de oude bunkers, munitiedepots en andere plekken uit de geschiedenis van de basis die jarenlang geheim waren. Die bezoekers houden zich lang niet allemaal netjes aan de regels. En dat betekent dat het nu gedaan is met de vrede voor de veldleeuweriken en andere bijzondere diersoorten. Want hoewel militaire basissen vaak met straaljagers, tanks en explosies worden geassocieerd, zijn het veelal juist plekken waar door de relatieve rust bijzondere natuur tot ontwikkeling kan komen.

◀ Het Nationaal Militair Museum, dat eind 2014 werd geopend, trekt veel nieuwe bezoekers naar de voormalige luchtmachtbasis Soesterberg.

- ▲ Wandelaars en fietsers hebben vrij spel op de start- en landingsbaan, maar zorgen ook voor onrust bij de zeldzame veldleeuweriken die langs de baan broeden.
-

De veldleeuweriken zijn dan ook maar een van de vele ecologische verrassingen waar Utrechts Landschap op stuitte toen het in 2009 de voormalige militaire basis in beheer kreeg. “Voor de gemiddelde wandelaar lijken die graslanden gewoon gras; maar als je beter kijkt, zie je verschillende plantensoorten en door konijnen open gewoelde plekjes”, vertelt ecooloog Herman van den Bijtel, die al jarenlang onderzoek doet naar de natuur op het terrein. “Uiterst zeldzame soorten als de kommavlinder en de dubbeldoornwespbij voelen zich er daardoor thuis.”

Natuurlijke invasie

Naast de relatieve rust en de schrale graslanden zorgt ook de bebouwing van het terrein ervoor dat hier dieren en planten voorkomen die je normaal gesproken niet op de Utrechtse Heuvelrug zou verwachten. Rond de landingsbanen, de oude opstelplaatsen van de toestellen en de schuttersputjes groeien nu bijvoorbeeld slangenkruid en satijnzwammen. “Van nature is de bodem op de Utrechtse Heuvelrug zuur”, legt Van den Bijtel uit. “Maar vanuit de gebouwen en wegen die hier lagen, is kalk de bodem in gespoeld. Daardoor voelen deze kalkminnende soorten zich hier nu thuis.” Een groot deel van de kantoren en wegen op de oude NAVO-basis is de afgelopen jaren gesloopt. Meteen daarop zette de natuur de invasie in en begon met de verovering van

de opengevallen ruimtes. Op de plek waar vroeger de gymzaal van de militairen stond, bevinden zich nu talloze sporen in het zand. “Marters, bunzings, je ziet hier van alles”, legt boswachter Martijn Bergen uit terwijl hij naar de grond tuurt. “Dit is een mooie print zeg!”, roept hij terwijl hij naar een vers spoor wijst. “Een das, 100 procent zeker.”

Via twee ecologische verbindingzones kunnen deze en andere dier- en plantensoorten zich verplaatsen naar nabijgelegen natuurgebieden in Soest, Zeist en Amersfoort. Park Vliegbasis Soesterberg is een belangrijk onderdeel van ‘Hart van de Heuvelrug’, een provinciaal gebiedsontwikkelingsprogramma waarin natuur, recreatie, wonen en werken beter op elkaar worden afgestemd. Onderdeel hiervan is de aanleg van vijf ecoducten. De verkeerstoren, bunkers, munitiedepots, straaljagersshelters en andere markante Koude Oorlog-hotspots zijn vanwege hun historische waarde wel gebleven. Ook is er een opvallend gebouw bijgekomen: het Nationaal Militair Museum toont de geschiedenis van de Nederlandse krijgsmacht, maar huisvest ook het bezoekerscentrum van het park en de Utrechtse Heuvelrug. Daarvandaan starten begeleide wandelingen over het terrein.

‘In de lente is het hier één groot concert van veldleeuweriken.’

Fusilladeplaats

In het munitiepark vraagt een passerend ouder echtpaar de boswachter naar de functie van de met berken en andere loofbomen begroeide gebouwen. Hij legt uit dat in deze

bunkers van gewapend beton vroeger duizenden kilo's munitie lagen opgeslagen. Bergen: "De daken zijn van licht materiaal. Mocht er wat fout gaan, dan konden ze gemakkelijk openploffen zonder dat de hele bunker werd verwoest."

Hoewel hij niets met het leger heeft, is hij erg in geschiedenis geïnteresseerd. "Dat maakt mijn baan zo interessant. Dit is meer dan een bijzonder natuurgebied, je kunt hier de hele geschiedenis van de twintigste eeuw en eerder terugvinden."

"Dit wil ik je ook graag laten zien", zegt hij, terwijl hij op zijn groene rubberen laarzen voortvarend door een stuk bos struint. Bij een door de zon belichte muur vol kogelgaten houdt hij stil. "Deze plek werd tijdens de Tweede Wereldoorlog door de Duitsers gebruikt als schietbaan. Als je je bedenkt dat even verderop in 1942 33 verzetsstrijders zijn gefusilleerd, word ik altijd even stil. Deze plek moet dan ook zeker bewaard blijven."

'Door de bloeiende scheepsbouw zijn veel bomen gerooid.'

Even verderop wijst Bergen op een rijtje oude leilindes, die in het bos uit de toon vallen. "Hier stond in de negentiende eeuw een boerderij." Lang voor de komst van de piloten bewoonde de mens immers dit deel van de Utrechtse Heuvelrug al. "De Heuvelrug was ooit één groot oerbos, maar door de bevolkingsgroei en de bloeiende scheepsbouw in de zeventiende eeuw zijn veel bomen gerooid. Zo zijn de heidevelden ontstaan. Later zijn hier dennen geplant om de mijnen in Limburg mee te stutten."

Lekkende kerosine

De militaire aanwezigheid is voor de natuur echter niet alleen gunstig geweest. Zo moest onlangs nog een gat van zeven meter rondom de kerosineheuvel worden afgegraven.

De grote kerosinetank die daaronder ligt, was gaan lekken. "Met speciale buisjes gevuld met mycorrhiza-schimmels proberen we nu het bodemleven in de onderliggende grond te herstellen", vertelt Bergen. Die schimmels worden in de bodem geïnjecteerd, waar ze zorgen voor voedingsstoffen en natuurlijke afweer van planten. Op andere plaatsen liggen lood en munitie onder de grond. "Zoals het er nu naar uit ziet, is het beter dat niet op te rakelen en natuurlijk te laten vergaan." Wat hij wel heeft aangepakt, zijn de voormalige blusvijvers. "Omdat die bekleed waren met plastic, verdronken er regelmatig reeën in. Nu ik er een wildkerende zandwal omheen heb gemaakt, gebeurt dat niet meer. De zandwallen zijn ideale broedplaatsen voor ringslangen en salamanders."

Het terrein huisvest ook een aantal culturele 'broedplaatsen'. Enkele oude munitiedepots en straaljagersshelters zijn nu bestemd voor kunstenaars, die her en der kunstwerken op het terrein hebben gemaakt. Zo ademt het 'Model Former Soesterberg Airbase' van Krijn de Koning en Anne Holtrop in het sheltergebied nog de dreigende sfeer van de Koude Oorlog uit.

Bakermat van de luchtvaart

Het grote heideveld bij Soesterberg, in de Middeleeuwen nog de uitvalsheide van roversbenden die de omgeving onveilig maakten, is de bakermat van de luchtvaart in Nederland. In 1910 richtte de automobielfirma Verwey en Lugard uit Den Haag het als burgervliegveld in. Frits Koolhoven, de beroemde luchtvaartpionier en vliegtuigbouwer, maakte daar op Tweede Paasdag 1911 de eerste proefvlucht met zijn zelfgebouwde vliegtuig 'de Heidevogel'.

In 1913 nam de Nederlandse staat het stuk grond over. Van een platgemaakt heideveld veranderde het al snel in een volwaardig vliegveld. Tijdens de Tweede Wereldoorlog kwam het terrein in handen van de Duitse bezetter. De luchthaven werd grondig verbouwd en er kwam een derde landingsbaan. De basis werd een zogenoemde Flietherhorst; een Duits militair vliegveld dat als uitvalsbasis diende voor onder meer de luchtaanvallen op Groot-Brittannië. Aan het eind van de oorlog werd de basis door de geallieerden stevig gebombardeerd.

Vanaf 1954, tijdens de beginperiode van de Koude Oorlog, streken Amerikaanse piloten, technici en hun gezinnen in Soesterberg neer. Het naburige Huis ter Heide kreeg dankzij hen de eerste McDrive van Nederland. Het vliegveld werd een NAVO-basis, maar ook de koninklijke familie mocht er gebruik van maken. De privé-Fokker van prins Bernhard stond altijd klaar in een van de hangars.

Na de val van de Berlijnse Muur in 1989 kwam het terrein in handen van Defensie. In 2008 werd de basis vanwege bezuinigingen gesloten. Het daaropvolgende jaar kocht de provincie Utrecht het terrein aan; het beheer werd overgedragen aan Utrechts Landschap. Sinds eind 2014 is het ruim 380 hectare grote Park Vliegbasis Soesterberg open voor het publiek.

-
- ▶ Boswachter Martijn Bergen: 'Ik ben een van de weinige boswachters in Nederland die een heel vliegveld beheert. Het is een fantastisch gebied, dat op alle fronten uniek is.'

Gestolen orchissen

In een van die shelters houden Bergen en zijn collega's nu kantoor. In de grote hangar staan harken, scheppen en ander gereedschap tegen de muren waarop ook het ree, het logo van Utrechts Landschap, is geschilderd. Vanuit het kantoor bovenin heeft Bergen goed uitzicht over de basis. "In de hangar tegenover ons huist een schaapskudde, maar die is nu even uitgeleend aan een ander natuurgebied", zegt hij.

De schapen doen het goed bij de vele bezoekers die het park en het museum sinds de opening in december 2014 trekken. "Om iedereen welkom te heten en tegelijkertijd voor zoveel bijzondere natuursoorten te zorgen, valt niet altijd mee", zegt Bergen. "Veel bezoekers komen om lekker te wandelen en te fietsen. Dat hier zeldzame leeuweriken of roodborsttapuiten broeden, zegt ze niet zoveel. Ook hebben hondenbezitters vaak lak aan het verbod om honden mee te nemen – ook aangelijnd."

'De zandwallen zijn ideale broedplaatsen.'

"Nederlanders zijn doorgaans niet zo gezagsgetrouw", vult ecooloog Van den Bijtel aan. "Sinds het fietspad in 2010 open is gegaan, zijn al veel zeldzame brede orchissen weggestoken." Maar zijn grootste zorg zijn de broedvogels. "Aan weerszijden van de fietspaden broedt nu al binnen vijftig meter geen veldleeuwerik meer."

Om verdere verstoring te voorkomen, gaat de landingsbaan in het broedseizoen enkele maanden dicht. Bergen: "Verstoring door mensen en verstoring door straaljagers is heel anders. Mensen maken onverwachte bewegingen. Voor broedende vogels is dat heel onrustig." Het balanceren tussen recreatie, het behoud van de natuur en de geschiedenis van het terrein maakt zijn baan wel enorm interessant, zegt hij. "Ik ben een van de weinige boswachters in Nederland die een heel vliegveld beheert. Het is een fantastisch gebied dat op alle fronten uniek is. Het is een modern monument."

Het natuurgebied is te betreden tussen zonsopgang en zonsondergang. Tijdens het broedseizoen (van half maart tot half augustus) is de zuidelijke landingsbaan gesloten.
www.utrechtslandschap.nl/soesterberg

-
- ◀ In de bunkers van het munitiepark lagen vroeger duizenden kilo's munitie opgeslagen.
 - ▼ De oude straaljagersshelters hebben nu een nieuwe functie gekregen, onder andere als stal voor de schaapskudde die op het terrein rondloopt.

Van productiebos tot monument

De Nederlandse bossen doen natuurlijk aan. Toch zijn ze ooit rijtje voor rijtje aangeplant om woeste gronden in cultuur te brengen. Tegenwoordig houden we van een wat natuurlijker uitstraling, maar in Epe wordt het historische productiebos juist in ere hersteld.

De lichtgroene blaadjes ritselen zachtjes in de wind. Rob Philipsen kijkt goedkeurend naar de berkenbomen, die in rijen van twee langs het zandpad staan. De witgrijze stammen zijn een opvallende verschijning in het verder donkere Eperholt aan de noordkant van het Veluwe dorpje Epe, met zware sparren en dennen in kaarsrechte rijen. “Het is eigenlijk een wonder dat ze er nog staan”, zegt boswachter Philipsen, “De meeste berken worden niet ouder dan tachtig jaar.”

Voor de gemiddelde wandelaar is het Eperholt een gewoon natuurgebied. Bos zover het oog reikt, bomen op leeftijd en kronkelige zandpaadjes die als haarvaten door het gebied lopen. Maar een geoefend oog ziet dat het Eperholt een jong ontginningsbos is, ooit aangelegd voor de houtproductie. In het begin van de twintigste eeuw zijn het Eperholt en het nabijgelegen Sprengbos aangeplant als productiebos. Tot die tijd werd Epe omringd door uitgestrekte heidevelden. Philipsen kent de verhalen nog. “Het schijnt dat je tot aan de Zuiderzee kijken kon.”

Tussen 1914 en 1930 ging de schop in de grond en werden de woeste gronden ingeplant met boompjes. “Dat moet een enorm geploeter zijn geweest”, zegt Philipsen. “Die stumpers hebben lappen grond omgespit en elk plantgat met de hand uitgegraven.”

Kaarsrechte indeling

Grote delen van Nederland werden in die tijd omgevormd tot productiebos. Dat had onder meer te maken met de uitvinding van kunstmest als verbeteraar van de bodemvruchtbaarheid. Tot die tijd had de heide eeuwenlang gefungeerd als plek voor boeren om hun vee te laten grazen en werden de bemeste heideplaggen gebruikt om de lager gelegen akkerbouwgronden vruchtbaar te maken; het zogenoemde ‘potstalsysteem’. Maar de introductie van kunstmest maakte een einde aan dit systeem. Veel heidevelden kregen hierop een nieuwe bestemming als bos, bedoeld voor de houtproductie. Ook werd op grote schaal bos aangeplant op de stuifzanden, om zo te voorkomen dat nabijgelegen dorpen en akkerbouwgebieden bedolven zouden raken onder het zand.

◀ De bezandingsgreppel in het Eperholt. Door de ondergroei weg te halen, blijft de greppel beter zichtbaar.

Niet veel mensen weten dat bijna alle Nederlandse bossen door mensenhanden zijn aangelegd, vertelt Martijn Boosten van kennisinstituut Probos. “Die denken dat bos echte natuur is die zich spontaan ontwikkeld heeft.”

De Wageningse onderzoeker heeft zich verdiept in de geschiedenis van het Nederlandse bos. “De meeste bossen in ons land zijn ontginningsbossen die na 1850 zijn aangeplant”, aldus Boosten. Die zijn herkenbaar aan de kaarsrechte indeling van de bosvakken met bomen van eenzelfde leeftijd. Meestal werden naaldbomen geplant, voornamelijk grove den. Dat bleek namelijk een van de weinige boomsoorten die de extreme omstandigheden van arme zandgrond aankonden en bestand waren tegen wind en zon. En de den had nog een ander voordeel. De houtsoort werd indertijd veel in de mijnbouw gebruikt, omdat grenen kraakt als het onder grote druk staat en zo waarschuwde bij dreigend instortingsgevaar.

*‘Je kon tot aan de
Zuiderzee kijken.’*

Kenmerkend voor een ontginningsbos zijn de brandstroken en brandsingels. Bosbranden waren lange tijd de grootste zorg van beheerders, aangezien de uitgestrekte vlakten met naaldbomen zeer brandgevaarlijk waren. Om te verhinderen dat een ontstane brand zou overslaan naar andere bosvakken, werden met loofbomen brandvrije zones aangelegd, ofwel brandsingels. Meestal is gekozen voor berkenbomen, omdat de vochtige berkenblaadjes moeilijk vlam vatten. De brandsingels werden aan weerszijden weer vergezeld door brandstroken: onbegroeide zandstroken van 5 tot 10 meter breed om vuur dat zich over de grond verspreidt te onderbreken.

Ook is een ontginningsbos te herkennen aan de talloze greppels, kuilen en geulen die er liggen. Boosten: “Daarmee werden vaak begrenzingen aangegeven. Het ‘kielspit’ was bijvoorbeeld een kleine geul die diende als grensmarkering voor de ontginning. Verder had je om de 6 meter bezandingsgreppels in het bos. Die werden met de hand uitgegraven, en het vrijkomende zand werd over de ingezaaide boompjes gegooid om hen te beschermen tegen vraat en uitdroging.” Daarnaast werden in ontginningsbossen aarden wallen aangelegd om hongerig wild of vee bij de jonge boompjes weg te houden. Later werd hier prikkeldraad voor gebruikt.

Hoogbejaarde berkensingels

De dennenbossen werden aangelegd met het doel er geld mee te verdienen. Niet alleen de kaarsrechte stammen bleken lucratief, ook kleine bosproducten werden goed verhandeld.

◀ Boswachter Rob Philipsen raakte gefascineerd door de bosgeschiedenis: ‘Mijn voorganger vertelde over de aanlegperiode en ik duikelde oude kaarten en plannen op waar nog ingetekend stond hoe dit bos is aangeplant.’

Boosten: “Kleine takjes gingen als bloemstokjes naar de bloemist, grotere takken en stammetjes werden verkocht als bonenstaken. Het bos werd vrijwel helemaal kaalgeplukt, je kon in die tijd bijna geen takje op de bosbodem vinden. Natuurlijk hadden die bossen heel weinig natuurwaarde.” Vanaf de jaren zeventig van de vorige eeuw verschoof de aandacht geleidelijk van intensieve houtproductie naar een natuurlijker bosbeheer. In 1977 werd De Landelijke Werkgroep Kritisch Bosbeheer opgericht. “Zij stelden de ecologische armoede in de Nederlandse bossen aan de kaak. Het draagvlak voor meer biodiversiteit in de bossen begon te groeien”, aldus Boosten.

Daarna nam het natuurvolgend bosbeheer een grote vlucht, mede doordat de subsidies voor het herplanten van bosvakken oude stijl kwamen te vervallen. Biodiversiteit was het nieuwe credo.

‘Ze stonden tot huilens toe te werken.’

“In het natuurvolgend bosbeheer kwam meer ruimte voor natuurlijke verjonging van inheemse boomsoorten. Een gevarieerd bos met daarin verschillende boomsoorten van uiteenlopende leeftijden werd het ideaal”, vertelt de Wageningse expert.

Inmiddels herbergen de Nederlandse bossen meer ‘natuur’. Tegelijkertijd zijn veel sporen van de ontginningsperiode uitgewist. Voor een deel heeft de natuur zelf de mantel van verval over de bosgeschiedenis geworpen. De overgebleven berkensingels zijn, met een leeftijd van tachtig jaar of ouder, hoogbejaard. Aarden elementen als geulen en wallen zijn nogal erosiegevoelig. “Zulke kleine sporen in een bos verdwijnen vaak vanzelf. Ze raken begroeid of er komt een groep wilde zwijnen voorbij die hen omploegt”, vertelt Boosten. De brandstroken zijn, op een enkele uitzondering na, niet meer terug te vinden. En soms verdwijnen relictten door onoplettendheid. Aarden wallen en greppels raken bijvoorbeeld ook gemakkelijk beschadigd door zware machines tijdens boswerkzaamheden.

Werklozen

De onderzoeker vindt het jammer dat het cultuurhistorische verhaal van de ontginning bij weinig bosbeheerders bekend is. “We hoeven niet terug naar de tijd van de intensieve houtproductie, toen er weinig natuur in de bossen te vinden was. Maar bewaar tenminste een paar originele bosvakken, zodat je het verhaal kunt blijven zien. Indertijd is alles met de hand aangeplant. Werklozen moesten in het kader van de werkverschaffing meehelpen om hun uitkering te behouden. Je hoort verhalen dat ze tot huilens toe stonden te werken. Die bomen zijn een monument van die tijd”, aldus Boosten.

► Op een aantal plekken zijn nieuwe berkenbrandsingels aangelegd, zoals hier in het Eperholt.

▼ In het Eperholt werden grove dennen aangeplant voor de houtproductie. Links is een bezandingsgreppel zichtbaar.

In het Eperholt en het Sprengenbos zijn juist nog wel veel sporen van de ontginning terug te vinden. Philipsen kwam in 1981 in dienst bij het gemeentelijk bosbedrijf en raakte meteen gefascineerd door de geschiedenis van deze twee bossen. “Het productiebos was nog goed intact. Mijn voorganger vertelde over de aanlegperiode en ik duikelde oude kaarten en plannen op waar nog ingetekend stond hoe het is aangeplant.”

De boswachter besloot het verhaal van de ontginning beter zichtbaar te maken in het bos. Hij liet de bezandingsgreppels en kielspitten weer uitdiepen. De berkenbrandsingels kregen een opknapbeurt door de nog levende bomen vrij te zetten, en de brandstroken werden voorzien van een nieuwe laag vers zand. Op een aantal plekken is een nieuwe generatie berkenboompjes geplant, al vraagt dat nog even geduld. De kersverse berkensingel heeft zichtbaar moeite zich een weg te banen door de dikke humuslaag met daarop enthousiast groeiende sparrenboompjes.

“Je moet een tijd wachten voordat je een nieuwe berk plant op een plek waar al eerder een berk groeide. De grond lijkt een adempauze nodig te hebben voordat je op dezelfde plek een nieuw exemplaar neerzet. Maar volgens mij slaan ze nu goed aan”, zegt Philipsen.

‘De grond lijkt een adempauze nodig te hebben.’

Knalblauwe kokers

Ook ontdekte hij een ruim 400 meter lange aarden wal in het Sprengenbos. “We wisten niet precies hoe oud die was. De wal stond vol begroeiing en er liepen zelfs een fietspad en een ruiterspad dwars doorheen.”

Het bleek te gaan om een wal die indertijd was opgeworpen om de nieuw aangeplante bomen te beschermen tegen hongerig wild, en het idee ontstond de historische wal te herstellen. De wal kreeg zijn originele hoogte van 1 meter terug en de naastgelegen greppel werd 1 meter uitgediept. De paden werden omgelegd en er werd een informatie-paneel neergezet.

Philipsen beklimt behendig de steile wal waar onlangs jonge bomen zijn aangeplant. De dunne stammetjes zitten ingeklemd in knalblauwe kokers, bedoeld om opdringerige herten en reeën op afstand te houden. “Gelukkig gaan de kokers er binnenkort af”, zegt hij. De boswachter is optimistisch over het combineren van natuurlijk bosbeheer en het behoud van cultuurhistorische bouselementen. “Op de herstelde wal wilden we bomen neerzetten, omdat die er vroeger ook hebben gestaan. We kiezen dan voor een boomsoort met een hoge natuurwaarde. In dit geval eikenhakhout, omdat het veel dieren aantrekt.” Nog een voorbeeld. De zuidzijde van de historische wal is bedekt met een laag wit zand, dat opwarmt in de zon. “Ideaal voor kleine diertjes om zich in te graven”, vertelt hij enthousiast. En de nieuw aangeplante berkensingels zijn weer aantrekkelijk voor insecten.

◀ De aarden wal in het Sprengenbos werd hersteld en opnieuw beplant met eiken.

Zitten er eigenlijk nog ecologische nadelen aan cultuurhistorisch bosbeheer? Philipsen denkt even na. “Om de greppels en geulen beter zichtbaar te maken, halen we steeds de ondergroei in het bos weg. Dat is misschien niet ideaal voor edelherten of andere wilde dieren, want die hebben nu minder schuilgelegenheid. Maar goed, daarvoor in de plaats groeien er wel veel bosbessen.”

Holenbroeders

Ook onderzoeker Boosten is positief over het combineren van natuurbeheer en het behoud van cultuurhistorische elementen. Als voorbeeld noemt hij de berkensingels. “Die zijn misschien niet spectaculair, maar zorgen wel voor meer diversiteit in het bos. De singels zijn relatief wat ouder, dat kan interessant zijn voor holenbroeders en insecten die van oude bomen houden.” Wat hem betreft hoeft het bos geen museum te worden, maar deze bosgeschiedenis verdient wel meer aandacht. “We hebben geen goed beeld van wat er nog over is op dit moment. Als we niet opletten, zijn alle sporen van ontginningsbossen straks verdwenen zonder dat we het doorhebben.”

Maar er komt hulp uit onverwachte hoek. Het productiebos lijkt een bescheiden comeback te beleven. Door bezuinigingen in de natuursector zijn veel bosbeheerders de afgelopen jaren op zoek gegaan naar nieuwe inkomstenbronnen, waaronder de verkoop van hout. “Het oogsten van hout begint weer populair te worden bij natuurorganisaties”, merkt Boosten. Daar blijken de natuurliefhebbers soms moeite mee te hebben. “Bezoekers van natuurgebieden vinden het meestal zielig als er bomen worden gekapt. Maar het gaat niet om een oerbos waaruit je iets weghaalt. Die bossen danken hun bestaansrecht aan de houtproductie waar ze ooit voor zijn geplant.” Wat hem betreft is het prima om af en toe wat hout te oogsten. “Het zorgt voor meer ecologische variatie en levert duurzaam geteeld hout op. De geschiedenis van de ontginning kan helpen bij het kweken van meer begrip voor houtoogst uit natuurgebieden.”

‘Het oogsten van hout begint weer populair te worden.’

-
- ▶ De oude berkenbrandsingel wordt goed verzorgd in het Eperholt. Rechts loopt een stukje van een zandstrook.

Muurbloemen in de slotgracht

H4

Historische gebouwen blijken een geliefd onderkomen voor varens en andere planten. Maar hoe restaureer je een oude muur zonder de muurplanten te beschadigen? Op landgoed Eerde zijn de kademuren hersteld. De blauwbloemige Aubretia mocht blijven.

Een hoog gekwetter klinkt in de strakblauwe lucht. Behendig neemt de zwaluw een duikvlucht de poort in van het oude gebouw, waar een enthousiast antwoord opstijgt uit een van de vogelnestjes. Daan Vreugdenhil tuurt naar de slotgracht van kasteel Eerde en wijst op het metselwerk. “Kijk, dat is Aubretia, een muurplantje. Het bloeit in april en dan kleurt de hele muur paars”, zegt de boswachter van Natuurmonumenten. De kade van het Overijsselse landgoed is in de loop der jaren wat uit het lood gezakt, waardoor het lijkt alsof de achttiende-eeuwse muur vanuit het water aan de bovenkant een lichte buiging maakt in de richting van het kasteel. “De wortels van de Aubretia hebben kleine haakjes waarmee ze zich hechten aan het voegwerk”, vertelt Vreugdenhil, terwijl hij het groene bosje opzij duwt. Een spinnetje schiet weg, een grijs torretje blijft roerloos zitten. “Alleen op oude muren zie je nog planten groeien. Op nieuwe groeit helemaal niets meer.”

Het geheim achter de plantenrijkdom op oude gebouwen is het zachte voegmateriaal. “In Nederland metselde men vroeger met kalkmortel. Dat blijft veel zachter en luchtiger dan cementmortel, wat tegenwoordig gebruikt wordt. Een ideale plek voor planten om zich te wortelen”, stelt Vreugdenhil. De plantendeken die tegen de muren van de slotgracht hangt oogt niet alleen mooi, maar blijkt ook onderdak te bieden aan allerlei dieren. “Er ontstaat een micro-klimaat waar kleine insecten op afkomen. Dat trekt weer vogels aan, zoals de grote gele kwikstaart.” De wettelijk beschermde zangvogel verkoos zelfs een stenen hoekje in de slotgracht als nestlocatie.

Droogpompen

Even werd het spannend voor de boswachter en plantenliefhebber uit Zwolle. In 2010 moesten de eeuwenoude muren van het landgoed gerestaureerd worden. Het voegwerk van de slotgrachten liet te wensen over en de fundering van het kasteel bleek toe aan een grondige opknapbeurt. “Het probleem speelt al langer”, vertelt Wineke Allersma, die als restaurateur van Natuurmonumenten betrokken is bij het herstel van kasteel Eerde. “Ruim 25 jaar geleden is een aantal muren van de buitengracht teruggeduwd om te

◀ De eeuwenoude muren van de slotgracht van kasteel Eerde blijken een geliefde groeiplek voor de muurvaren.

voorkomen dat ze voorover in de gracht vallen. Op grachtniveau buikten de muren uit en de muren onder de waterlijn bleken ook aan het opbollen. We moesten iets doen, anders zouden uiteindelijk scheuren in het kasteel kunnen ontstaan.”

De restaurateur kijkt goedkeurend naar de inmiddels opgeknapte muren van de ophaalbrug. “Je ziet het nieuwe voegwerk bijna niet, we hebben oude stenen hergebruikt.” Om bij de fundering te komen, moesten de dubbele grachten worden leeggepompt en diende het metselwerk vervangen te worden door nieuw mortel. Uiterekend op de plek waar de muurvarens en Aubretia groeiden. Desondanks was collega Vreugdenhil overtuigd van de restauratieplannen. “Die plantjes groeien daar dankzij de oude muren. Doe je niets, dan stort zo’n muur uiteindelijk in – en dan zijn die plantjes ook foetsie.”

Historische bakstenen

Allersma maakte een herstelplan voor de achttiende-eeuwse muren waarin de muurvegetatie werd ontzien. Maar eerst moesten de plantensoorten op de kademuren op naam worden gebracht. Vrijwilligers hielpen mee, en een enkeling nam zelfs een telescoop ter de hand om de slotgracht vanaf de oever te bestuderen. Een van de plantjes bleek de muurvaren te zijn. “Eigenlijk een onooglijk plantje”, lacht boswachter Vreugdenhil. “Van een afstand zie je het amper. Toch is het een bijzondere plant die is beschermd door de Flora-en faunawet.”

‘De wortels bleven in het oude voegwerk zitten.’

Er werd besloten dat 25 procent van de totale muurvegetatie moest blijven zitten tijdens de restauratie. De rest werd verwijderd. Vreugdenhil: “Zo krijgt een aantal planten de kans om zaad of sporen te ontwikkelen en zich weer te verspreiden over de rest van de muur.” De boswachter nam elke dag even een kijkje bij de bouwvakkers om te bepalen welke plantjes ontzien werden en welke niet. “Om de zoveel meter lieten we een vak met planten ongemoeid. Rond de plantjes werd het voegwerk zo veel mogelijk vervangen, maar de wortels bleven in het oude voegwerk zitten.”

Het resultaat mag er zijn. De muren staan er mooi bij, de plantjes hebben de muur alweer voor een groot deel gekoloniseerd. Allersma is tevreden, ook al bleef 10 procent van het oude voegwerk zitten. “Eerde ziet er weer goed uit voor de komende jaren. En die plantjes zijn niet schadelijk voor het gebouw. De wortels gaan niet diep, in tegenstelling tot die van een klimop.”

Voor het nieuwe voegwerk koos zij een ouderwetse mortelsoort, ideaal voor muurplanten. “Omdat kalkmortel niet meer verkrijgbaar is in Nederland, kijken we nu uit naar steenkalkmortel uit België. Dat heeft vergelijkbare eigenschappen als kalkmortel,

◀ Daan Vreugdenhil: ‘Er ontstaat een micro-klimaat waar kleine insecten op afkomen. Dat trekt weer vogels aan, zoals de grote gele kwikstaart.’

Landgoed Eerde

Landgoed Eerde ligt in het Overijsselse dorpje Ommen. Er is al een vermelding van het kasteel in 1227, dat indertijd 'huis Eerde' heette en de functie had van burcht. In de daarop volgende eeuwen zijn er belegeringen en plunderingen. In 1715 komt het landgoed in bezit van de familie Van Pallandt, die het huidige kasteel en de bijgebouwen laat neerzetten. Het landgoed komt in 1982 in het bezit van Natuurmonumenten. In het kastelencomplex is een internationale school met internaat gevestigd. Het landgoed is te bezichtigen op open dagen en tijdens speciale excursies van Natuurmonumenten.

▼ Zicht op de binnengracht, de brug en de bijgebouwen van kasteel Eerde.

namelijk dat het vocht kan opnemen en weer afstaan. Het blijft daardoor flexibel en kan lichte trillingen goed opvangen. Dat is de reden waarom oude gebouwen zo lang kunnen blijven staan.” De zachte mortel blijkt ook belangrijk te zijn voor het behoud van de historische bakstenen, vertelt Allersma. “Bakstenen werden vroeger in veldovens gebakken. Die hadden een veel lagere baktemperatuur dan hedendaagse ovens, waardoor de historische bakstenen minder hard zijn. Daar hoort een zachte mortelsoort bij, die de vochthuishouding goed kan reguleren. Zou je een harde mortel voor een historische muur gebruiken, dan zullen de stenen in de loop van de tijd kapot vriezen.”

***‘Het vraagt goede planning
en veel flexibiliteit.’***

Karpers

Een andere manier om rekening te houden met de natuur tijdens de restauratie was het om beurten droogleggen van de grachten, in plaats van tegelijkertijd. Eerst werd de binnengracht grotendeels leeggepompt, waarna de muren van het kasteel, de gracht en de brug hersteld werden. Vervolgens werd de buitengracht gedeeltelijk drooggelegd. De karpers werden met behulp van de lokale visvereniging uit het water geschept om tijdelijk elders te worden ondergebracht. Nadat de kademuuren hersteld waren, ging het waterpeil

omhoog en konden de karpers weer naar huis. “Zo was er altijd ergens water beschikbaar voor de ringslang en de kamsalamander”, legt Allersma uit. De bouwkundige vond het niet lastig om rekening te houden met de natuurwensen, al bleek de planning een grote uitdaging. De natuur dicteert een bouwstop in lente, zomer en winter in verband met de kwetsbare perioden van de voortplanting, het broeden en de overwintering. Voor de bouwvakkers gold alleen een restrictie tijdens de vorstperiode; die is namelijk funest voor nieuw voegwerk. Uiteindelijk rolden de nazomer en de herfst uit de bus als meest gunstige tijd voor de restauratie. Dat betekende hard doorwerken voor de metselaars, die daardoor maar een paar maanden de tijd hadden. “We begonnen in augustus en precies voor sinterklaas was het klaar”, zegt Allersma. “Het vraagt goede planning en veel flexibiliteit, maar dat vind ik juist leuk aan het werken met historische gebouwen.”

‘Kan de ecologie zich gemakkelijk herstellen?’

De muur of de boom

Volgens Allersma zijn natuur en cultuurhistorie onlosmakelijk met elkaar verbonden. “Vooral op buitenplaatsen en landgoederen. Daar ligt het gebouwde erfgoed midden in een natuurlijke omgeving.” Ze vindt het daarom logisch om als restaurateur rekening te houden met de natuur. “We zijn tenslotte een natuurorganisatie met historische gebouwen. Natuurlijk wil je beide behouden.”

In Eerde bleken natuur en cultuurhistorie makkelijk samen te gaan, maar op sommige plekken is het minder eenvoudig en moeten er keuzen worden gemaakt. Zoals in Rheden, waar een oude boom bij het beheerkantoor van Natuurmonumenten in de loop van de tijd vergroeid raakte met een historische muur. Zowel de boom als de muur dreigde te bezwijken onder het gewicht van de ander. “Dat was moeilijk. We hebben daar lang over nagedacht. Kappen we de boom of halen we de muur weg?”, blikt Allersma terug. Uiteindelijk werd de boom omgezaagd. “In dit soort situaties kijken we naar de vervangbare waarde. Kan de ecologie zich op die plek gemakkelijk herstellen, bijvoorbeeld door een nieuwe boom te planten?”

Collega Vreugdenhil kent een vergelijkbaar voorbeeld in het Eerder Achterbroek, waar ecologen een gat wilden kappen in een eeuwenoude houtsingel om zo een doorgang te maken voor de ringslang en amfibieën. “Uiteindelijk is gekozen voor de natuur, en is een deel van de houtwal opengemaakt.” Vreugdenhil kijkt omhoog, waar de zwaluwen nog altijd onvermoeibaar baantjes trekken in de lucht. De reusachtige klok op het kasteel zwijgt, zijn gouden wijzers staan al jaren op vijf over half tien. Wat de boswachter betreft is het samenspel tussen natuur en cultuurhistorie altijd maatwerk. “Wat je kiest, verschilt per plek. Hier bij het kasteel is het logisch dat cultuurhistorische waarden zwaarder wegen. Verder weg in het parkbos kun je meer nadruk op natuurwaarden leggen. En vaak gaan natuur en cultuurhistorie prima samen, zoals hier op de kasteelmuren.”

▲ De dykswâlen herbergen veel zeldzame flora en fauna.

Varens in houtwallen

Bijzondere varensoorten zijn ook terug te vinden in houtwallen en houtsingels, zoals in het coulisselandschap van de Noordelijke Friese Wouden. In de schaduwrijke zijden van deze houtwallen groeit dubbelloof, een plantensoort van de Rode Lijst. De ‘dykswâlen’, zoals de Friezen de hoge en smalle houtwallen zelf noemen, blijken een verzamelplek voor zeldzame planten- en diersoorten. “De dykswâlen zijn geliefd bij bijzondere planten en insecten omdat ze een warme en droge zonkant hebben”, zegt Foppe van der Meer van Landschapsbeheer Friesland. “De schaduwzijde is juist weer in trek bij varens en mossen.” Liefhebbers vinden aan de zonzijde muizenoor, zandblauwtje en dicht havikskruid. Het zeldzame appelmoss kiest voor steile stukjes wal aan de schaduwzijde. De dykswâlen trekken op hun beurt weer vleermuizen aan en veel vogels, zoals de gekraagde roodstaart en de braamsluiper.

Historische landschapselementen als houtwallen, singels, heggen en lanen zijn ooit aangelegd door mensen om de perceelgrenzen aan te geven of dieren buiten de akkers te houden. Daarnaast leverden ze hout op. Tot aan de jaren tachtig van de twintigste eeuw zijn veel houtsingels en houtwallen vervangen door prikkeldraad. Daarna groeide het besef dat de lijnvormige beplantingen een grote cultuurhistorische en ecologische waarde hebben.

Een landschap als een schilderij

Van Gogh vereeuwigde Nuenen, Van Ruisdael de molen bij Wijk bij Duurstede en de schilders van de Haagse School kwastten het Nederlandse polderland-schap om en nabij Den Haag het collectieve geheugen in. Landschapsschilders drukken vaak een groot stempel op de identiteit van een land. Maar kunnen ze ook bijdragen aan het behoud van dat landschap?

Denkend aan Holland zien de meeste mensen niet alleen brede rivieren traag door oneindig laagland gaan, ze zien ook grazende koeien, slootjes, knotwilgen, molens en boerderijtjes met daarboven eindeloze wolkenpartijen. Naast de dichter Hendrik Marsman zijn met name de schilders van de Haagse School verantwoordelijk voor dit stereotiepe beeld van het Nederlandse landschap. Maar hoe iconisch werken als 'De Trekvluit' van Jan Hendrik Weissenbruch en 'In 't Gein bij Abcoude' van Willem Roelofs ook mogen zijn, toch wordt er op de plekken waar deze beroemde werken zijn geschilderd maar weinig gepronkt met de meesters die ze maakten, laat staan dat deze landschappen in de stijl van de oude meesters worden hersteld.

In Groot-Brittannië pakken ze dat anders aan. In Dedham Vale, Suffolk, waar de beroemde schilder John Constable regelmatig met zijn schetsboek zat, is de bijl in enkele bomen gezet om het uitzicht van Constable's beroemde 'The Hay Wain' (de hooiwagen) te herstellen. Er worden nog net geen echt paard en wagen in de rivier Stour gezet om het plaatje na te bootsen, maar in de panorama's van Constable zijn nieuwe gebouwen uit den boze en is ook de beplanting aan regels gebonden. De regio gaat er immers prat op Constable Country te zijn.

Met de excursies bij de tentoonstelling 'Holland op z'n mooist' die van april tot en met augustus 2015 in het Haags Gemeentemuseum en in het Dordrechts Museum was te zien, koppelde Natuurmonumenten bekende schilders aan de natuur die ze vereeuwigden. Tijdens speciale fiets- en wandeltochten door onder meer Midden-Delfland en over de Veluwe en met zelfs een boottocht over de Nieuwkoopse Plassen konden kunst- en natuurliefhebbers even door de bril van de schilders van de Haagse School naar de wolkenluchten en het groen kijken. Eerder organiseerde Staatsbosbeheer wandeltochten langs onder meer de uitzichten op Haarlem die Jacob van Ruisdael in de zeventiende eeuw vastlegde en langs plekken in en rondom Domburg, waar Piet Mondriaan aan het begin van de twintigste eeuw steeds abstracter ging schilderen.

◀ Een typisch Hollands plaatje. Ons beeld van het Nederlandse landschap is deels gekleurd door de schilders van de Haagse School. (Foto Ernst Bos)

Ot-en-Siennatuur

De relatie tussen kunst en natuur wordt in Nederland wel gelegd, maar zo ver als in Groot-Brittannië willen natuurbeschermers hier niet gaan. “Het landschap is een levend iets dat altijd aan verandering onderhevig is. Dat moet je niet in de tijd van de meesters van de Haagse School willen bevriezen”, zegt Michiel Purmer, cultuurhistoricus bij Natuurmonumenten. Marcel van Ool, zijn collega bij Staatsbosbeheer, is het roerend met hem eens. “Natuur moet je niet overal op slot zetten. De Ot-en-Siennatuur van rond 1900 moet niet leidend zijn.”

Je kunt je ook afvragen hoe waarheidsgetrouw die oude meesters zijn, stipt Van Ool aan. “Over Van Ruisdael is bijvoorbeeld bekend dat hij motieven overnam van collega-schilders die in Noorwegen waren geweest en dat hij in zijn schilderijen schetsen verwerkte die hij op allerlei verschillende plekken maakte.” Dat neemt niet weg dat natuurorganisaties bij het herstel van bijvoorbeeld oude landgoederen, naast foto’s, topografische kaarten en oude gravures, ook schilderijen als bron gebruiken voor de restauratie. Van Ool: “Maar voor het herstel van landschappen is de ecologie over het algemeen leidend. Vaak nemen we daarvoor de voor dat gebied meest soortenrijke periode als uitgangspunt.”

Toch denkt hij wel dat landschapsschilders enige invloed hebben. “In ieder geval in de manier waarop over het Nederlandse landschap wordt gedacht. Zo hebben de zeventiende-eeuwse schilders met hun stadsgezichtjes waarop de opkomende nijverheid is te zien ons beeld van de Gouden Eeuw bepaald.” “En indirect hebben de schilders van de Haagse School misschien een vinger in de pap gehad bij de opkomst van de natuurbeweging”, vult Michiel Purmer van Natuurmonumenten aan. “Het gaat misschien te ver om te zeggen dat ze hierop invloed hebben gehad, maar doordat de schilders zo populair waren, hebben ze wel de geesten rijp gemaakt voor natuurbescherming. Zo is bekend dat Jac. P. Thijsse, een van de oprichters van Natuurmonumenten, een groot bewonderaar was van de Haagse School.”

‘Natuur moet je niet op slot zetten.’

In de tijd dat Jacob en Willem Maris, Willem Roelofs, Anton Mauve en andere schilders van de Haagse School actief waren, werden onder andere de Vogelbescherming, Bond Heemschut en Vereniging Natuurmonumenten opgericht. Purmer: “Er is geen bewijs gevonden voor contact tussen de schilders en deze natuurbeschermers, maar beide groepen leefden in een tijd dat het Nederlandse landschap door de industrialisering, ruilverkaveling en de opkomst van moderne transport- en communicatiemiddelen grondig op de schop werd genomen.”

Bonte weide

In het schilderij ‘Il vient de loin’ (hij komt van verre) van Paul Gabriël uit 1887 komt bijvoorbeeld vanuit de verte een stoomtrein langs wat telegraafpalen het gemoedelijke

'Gezicht op Delft' van J. B. Jongkind in 1844. Afmeting 36 x 44 cm. Olieverf op doek.
(Collectie Gemeentemuseum Den Haag)

De Vliet in de omgeving van Delft, zoals die er tegenwoordig uitziet. (Foto Ernst Bos)

polderlandschap ingereden. Purmer: “Voor mij als natuurbeheerder is dit schilderij niet alleen interessant omdat het iets zegt over de oprukkende industrialisering. Het zegt ook iets over de grote veranderingen in de landbouw gedurende de twintigste eeuw. In het werk van Gabriël zie je in het drassige gras bijvoorbeeld nog verschillende tinten groen met her en der een wit of een paars bloempje.”

Doordat boeren tegenwoordig alleen maar Engels raaigras zaaien, zijn die groentinten inmiddels verdwenen. “De weides van nu lijken meer op een kaal, groen biljartlaken. Want ook door de komst van stoomgemalen, kunstmest en bestrijdingsmiddelen is er weinig meer over van die drassige, bonte weides waarin insecten, bloemen en weidevogels zich thuis voelen”, zegt de cultuurhistoricus. “Deze en andere schilderijen uit de tijd van de Haagse School zijn voor ons wel een inspiratie om bijvoorbeeld in Midden-Delfland het waterpeil wat te verhogen; maar we gaan geen schilderijen in het landschap reconstrueren, zoals in Engeland kennelijk gebeurt.”

‘Weides lijken nu meer op een kaal, groen biljartlaken.’

Beschermstatus

Ernst Bos, econoom bij de Wageningen Universiteit en zelf groot kunstliefhebber, verwacht hier ook niet zo snel Britse toestanden, maar denkt wel dat in Nederland de tijd rijp is voor een innigere relatie tussen kunst en natuur. In het ‘Journal for Cultural Heritage’ hield hij zelfs een pleidooi voor een officiële beschermstatus van landschappen die zijn vereeuwigd op bekende schilderijen.

Bos, die zich bezighoudt met maatschappelijke kosten- en batenanalyses van vooral landschappen, onderzocht in 2008 in het kader van het Europese PLUREL-project over de relatie tussen stad en ommeland of locaties die veelvuldig zijn vastgelegd door bekende meesters meer waardering krijgen. Hij deed dit samen met collega’s van Alterra en de Dienst Landelijk Gebied en ging hiervoor eerst op zoek naar locaties van bekende werken van de Haagse School. Dat was af en toe best schrikken. Op zijn laptop laat hij een afbeelding zien van het bekende ‘Gezicht op Delft’ van Johan Barthold Jongkind, een beeld van een weggetje richting het oude Delft met aan de ene kant een slootje, aan de andere een trekvaart en een prachtige wolkenpartij erboven. Daarna toont hij een foto van hoe die plek er nu uit ziet. De kerktoren in de verte is er nog, maar langs het water staan nu geen bomen meer maar loodsen, een hijskraan en enkele fabriekspijpen.

En zo gaat dat op meer plekken. Woonwijken, industrieterreintjes en schoorstenen hebben de plaats ingenomen van de groene weides. De term ‘horizonvervuiling’ komt onmiddellijk naar boven.

Toen Bos de juiste locaties eenmaal had gevonden, liet hij de aldaar geschilderde beroemde werken onder de noemer ‘Haagse School Outdoors’ op grote billboards in het landschap plaatsen – als een herinnering aan hoe het ooit was. Daar mochten ze zes weken blijven staan, maar de econoom zou het toejuichen als de billboards weer werden

'De Trekvlot' ter hoogte van Rijswijk van Jan Hendrik Weissenbruch rond 1870.
Olieverf op doek, 94.9 x 128.7 cm. (Collectie Gemeentemuseum Den Haag)

'Il vient de loin' van Paul Gabriël, rond 1887. Olieverf op doek, 67 x 100 cm.
(Collectie Kröller-Müller Museum, Otterlo)

teruggeplaatst. Ook zou hij graag op andere vereeuwigde plekken informatiebordjes zien waarin de link wordt gelegd met bekende schilderijen en de locatie waar ze zijn geschilderd.

Als mensen zich bewust zijn van de cultuurhistorische waarde van de regio waarin ze wonen, kan dat effect hebben op de discussie over landschapsbehoud, denkt hij. “Zeker omdat deze gebieden daardoor economische waarde krijgen. Je kunt je voorstellen dat de wetenschap dat jouw regio vereeuwigd is door Van Gogh het gebied aantrekkelijk maakt voor recreatie en toerisme. Dat kan effect hebben op de huizenprijzen en op de economie.”

Obama

Paul Vesters, beleidsmedewerker cultuurhistorie bij Utrechts Landschap, heeft hier zo zijn twijfels bij. “Kunst en natuur zijn twee verschillende werelden, die trekken een ander publiek. Wij beheren bijvoorbeeld de Oostzijdse Molen die aan het Gein bij Abcoude staat. Deze molen is meerdere malen door Mondriaan geschilderd, maar dit gegeven trekt weinig belangstellenden. Toen wij een keer hedendaagse schilders uitnodigden om ook iets met de molen te doen, verwachtten wij dat met name onze beschermers dat leuk zouden vinden, maar er kwam maar heel weinig respons op.”

Econoom Ernst Bos denkt dat onder het groeiend aantal hoger opgeleiden in Nederland wel degelijk veel mensen zijn die zowel van kunst als van natuur houden. Bovendien is Nederland het volgens hem ook wel aan zijn stand verplicht meer met kunst en landschap te doen. “Nederland zet zich graag neer als het land van de grote meesters. Toen de Amerikaanse president Barack Obama in 2014 Nederland bezocht, werd hij niet voor niets eerst naar het Rijksmuseum gebracht”, stelt hij. “De plekken die deze beroemde meesters hebben vereeuwigd, zijn waardevol. Als je die gaat bebouwen, dan is dat niet zomaar eventjes hersteld. Dat tonen de foto’s die ik heb gemaakt wel aan.” Om zijn pleidooi te ondersteunen, wijst hij op een foto van de plek waar de schilder Louis Apol Kasteel de Binckhorst ruim 130 jaar geleden vastlegde. Een lelijk industrieterrein is in de plaats gekomen van de bosschages en de lieflijk weides waarin koeien grazen. Hij wijst op een bord met de opdruk ‘vol’. “Dat klopt wel ja. Van de serene rust is niet veel meer over.”

‘We gaan geen schilderijen in het landschap reconstrueren.’

Watermolen in de polder 'De Leidsche Dam' van P.J.C Gabriël rond 1880. Olieverf op doek 66,6 x 100 cm. (Collectie Dordrechts Museum, Dordrecht)

De watermolen van P.J.C. Gabriël staat er tegenwoordig nog ongeveer hetzelfde bij. (Foto Ernst Bos)

‘Kasteel Binckhorst’ van Louis Apol rond 1880. Gelegen aan de Trekvliet in Den Haag. (Collectie: Onbekend)

Kasteel Binckhorst is inmiddels omgeven door gebouwen. (Foto Ernst Bos)

'De afgesneden molen' van Jacob Maris, 1872. Uitzicht vanaf de Noord West Buitensingel in Den Haag. Olieverf op doek, 112,5 cm x 45 cm. (Collectie Rijksmuseum Amsterdam)

Zicht vanaf de Noord West Buitensingel in Den Haag. (Foto Ernst Bos)

Polderen in de Drentsche Aa

Van hunebedden tot eeuwenoude karrensporen, de Drentsche Aa herbergt zo'n 3500 archeologische vindplaatsen en andere plekken die cultuurhistorisch van belang zijn. Tegelijkertijd wordt in dit natuurgebied gewerkt, gewoond en gerecreëerd. Voor natuurbeheerders was het niet altijd eenvoudig hiertussen de juiste balans te vinden. Het uiteindelijke antwoord: polderen.

De vrouw in de rode jurk, die zich met haar rode hakken en een jachtgeweer in haar handen stevig op de motorkap van een legergroene jeep heeft geposteerd, staart je van Assen tot Rolde overal in de Drentsche Aa koelbloedig aan. De moderne vertolking van 'Roodkapje' door theatergroep PeerGrouP in het Ballooërveld is een van de vele activiteiten die in 2015 in het gebied worden georganiseerd. Het is vijftig jaar geleden dat het nu jubilerende 'Gedachtenplan Drentsche Aa' de redding van dit landschap inluidde, en dat zullen we weten ook. En, net als in Roodkapje, is het spanningsveld tussen natuur en mens ook hier al vijftig jaar aanwezig.

Vlak bij de elfde-eeuwse Magnuskerk van Anloo hangt Roodkapje ook. Het brinkdorp met zijn oude Saksische boerderijen lijkt een levend schilderij. Alleen loopt hier niemand in klederdracht rond en knettert er af en toe een brommertje voorbij. Anloo en omgeving zijn typische voorbeelden van het beek- en esdorpenlandschap dat het gebied in noordoost Drenthe uniek in Nederland en Europa maakt. Buiten het dorp zoekt het Anlooër Diep al eeuwenlang kronkelend zijn weg door het landschap. Het is onderdeel van een stelsel van beken dat, uiteindelijk in Groningen aangekomen, de Drentsche Aa heet.

Lappendeken

Dat het Anlooër Diep er nog zo gezellig kronkelend bij ligt, is niet vanzelfsprekend. Begin jaren zestig, toen elders beken langs de liniaal werden gelegd om keurige afwateringskanaaltjes te worden, wisten natuurbeschermers dit in de Drentsche Aa te voorkomen. Ook werden de oude akkertjes en weilanden rondom de esdorpen niet allemaal opgeslokt in grote ruilverkavelingsprojecten. Zo bleef het landschap een lappendeken van akkers, omheind met elzensingels en houtwallen, met daarnaast weer heidevelden en bos. "Dat dit historische beek- en esdorpenlandschap bewaard is

-
- ◀ De Magnuskerk in Anloo is gebouwd rond 1100.
 - ▼ In de Drentsche Aa zijn de beken niet langs de liniaal gelegd en volgen zij hun oude, kronkelende loop.

gebleven, is mede te danken aan het Gedachtenplan”, vertelt Theo Spek, hoogleraar landschapsgeschiedenis aan de universiteit van Groningen en medeauteur van de onlangs verschenen ‘Landschapsbiografie van de Drentsche Aa’. “Dat plan is in 1965 onder andere door landschapsarchitect Harry de Vroome in opdracht van Staatsbosbeheer opgesteld. Het werd het casco voor het behoud van de natuur en cultuurhistorie in het gebied. De oprukkende ruilverkaveling werd deels gestopt en op sommige plekken zelfs teruggedraaid. Ook kocht Staatsbosbeheer meer grond aan.”

Uiteindelijk resulteerde dit erin dat het 31.823 hectare grote gebied in 2002 een Nationaal Park werd. In 2005 kreeg het van het ministerie van VROM het stempel Nationaal Landschap. Onder andere vanwege de brede orchis, stengellose sleutelbloemen, graspiepers, ijsvogels, dassen en andere zeldzame dier- en plantensoorten vallen delen van het gebied onder de Europese natuurbeschermingsrichtlijnen Natura 2000.

‘De oprukkende ruilverkaveling werd deels gestopt.’

Archeologisch reservaat

Naast de graspieper en de watersnip hebben de natuurbeheerders in de Drentsche Aa ook een soort openluchtmuseum in handen. Op de grond die Staatsbosbeheer en andere natuurbeheerders in bezit hebben, bevinden zich namelijk niet alleen middeleeuwse dorpen, maar ook hunebedden, grafheuvels, eeuwenoude karrensporen, bunkers en zelfs een tankgracht uit de Tweede Wereldoorlog. Het gebied heeft een rijke cultuurhistorie en mag met zo’n 3500 archeologische vindplaatsen gerust een archeologisch reservaat worden genoemd. Tegelijkertijd is het ook een landbouw- en recreatiegebied. Aan de beheerders de taak om met boeren, ondernemers en buurtbewoners samen te werken om zo de historie te behouden en tegelijkertijd voor behoud en ontwikkeling van de natuur te zorgen.

Dat ging de afgelopen vijftig jaar niet zonder slag of stoot, weet Spek. “In de beginperiode stuitten natuurbeheerders vooral op verzet van de kant van de boeren. Die waren bang dat natuurbescherming te veel de overhand zou krijgen in het gebied. Uiteindelijk is daar een compromis uitgekomen. Binnen de akkergronden van de esdorpen mochten boeren doorgaan met ruilverkaveling en dus ook de oude zandwegen over de es en de eswallen – belangrijke schuil- en broedplaatsen van vogels en amfibieën – verwijderen. Rondom de es, de vroegere gemeenschappelijke akker, moesten ze die laten liggen. Daarnaast mochten de natuurorganisaties in de karakteristieke beekdalen hun gang gaan.”

Verzet

In die beekdalen stuitten de natuurorganisaties vervolgens op het spanningsveld tussen natuur en cultuurhistorie, vertelt Spek. Om de verdroging van deze beekdalen

-
- ◀ Het kerkje van Rolde, gezien vanaf het Ballooërveld. De glooiingen in het terrein zijn eeuwenoude karrensporen.

▲ Oude elzensingels zijn geliefde schuil- en broedplaatsen voor vogels en amfibieën.

Frictie tussen vrije natuurontwikkeling en cultuurhistorie

Ook in de rest van Nederland kwamen begin jaren negentig van de vorige eeuw natuurbeheer en cultuurhistorie met elkaar in botsing. “Onder invloed van de gezaghebbende ecooloog Frans Vera kregen natuurlijke processen destijds meer de ruimte”, zegt hoogleraar landschapsgeschiedenis Theo Spek. “Dus werden er grote grazers ingezet en mochten de uiterwaarden meer overstromen. Dat ging weleens ten koste van het cultuurhistorische landschap. Ik heb zelf lang in Rhenen gewoond, vlak bij natuurgebied de Blauwe Kamer. Daar, en in tal van andere uiterwaarden, zijn op advies van het Plan Ooievaar – waarvan Vera een van de opstellers was – oude rivierlopen afgegraven om het rivierwater op een meer natuurlijker manier zijn gang te kunnen laten gaan. Dat ging ten koste van oude verkavelingen, oude sluisjes, watergangen en archeologische vindplaatsen.”

tegen te gaan en het gebied aantrekkelijker te maken voor onder meer weidevogels, hebben Staatsbosbeheer en andere natuurbeheerders begin jaren negentig het waterpeil verhoogd. Daarvoor zijn mede bij het Rolderdiep, de Elperstroom en het Andersche Diep oude greppels en sloten gedempt, waardoor verkavelde weilanden die deels nog uit de Middeleeuwen stamden verdwenen. Spek: “Het gevolg was dat er één groot natuurgebied ontstond, in plaats van een kleinschalig cultuurlandschap. Onder andere Jaap Dirkmaat van de Vereniging Nederlands Cultuurlandschap is daar toen tegen in verzet gekomen, vooral bij de Elperstroom.”

Ook zijn er bij De Heesten, vlak bij het Ballooërveld, en bij het Mantingerveld door Staatsbosbeheer en Natuurmonumenten grote grazers neergezet in kleinschalige houtwallandschappen. Spek: “Door toedoen van die grote grazers zijn die kleinschalige weidelandschappen met houtwallen en elzensingels toen sterk aangetast. Met als uiteindelijk resultaat dat er geen bijzondere natuur was én dat het oude houtwallandschap verdwenen was. Na protesten van omwonenden, aangevoerd door historisch geograaf Hans Elerie, zijn de natuurbeheerders toen op hun schreden teruggekeerd.”

Denktank

‘Je kunt niet iedereen tevreden stellen.’

Natuurorganisaties kregen eind jaren negentig sowieso meer oog voor historische landschappen, constateert Spek. “Werkten daar vroeger nog vooral ecologen, tegenwoordig hebben ze ook cultuurhistorici in dienst. De Nota Belvedere, over de relatie tussen cultuurhistorie en ruimtelijke ontwikkeling uit 1999, heeft hieraan veel bijgedragen.” Sindsdien is er volgens hem meer overleg. “Als het spannend wordt, dan wordt er tegenwoordig een denktank opgetrommeld met daarin omwonenden, ecologen en cultuurhistorici.” Deze werkwijze resulteerde onder andere in de landschapsvisie voor de Drentsche Aa die Staatsbosbeheer in 2004 publiceerde. “Een duurzaam document voor de lange termijn waarin heldere keuzes worden gemaakt over natuur- en cultuurbehoud”, aldus Spek. “Je kunt immers niet iedereen tevreden stellen.”

In de Drentsche Aa sloeg deze werkwijze volgens hem extra aan omdat hier een eeuwenoude overlegcultuur heerst. “De boeren hier verenigden zich al in de Middeleeuwen in de marken, een samenwerkingsverband van boeren met een min of meer democratische overlegstructuur. Dat is nog steeds de stijl in Drenthe”, weet Spek, die zelf sinds 2011 in de Drentsche Aa woont. “Er wordt heus af en toe wel geknokt, maar uiteindelijk is iedereen heel betrokken. Dat gaat op voor de vijftien organisaties in het bestuur van het Nationale Park, maar geldt ook voor de ruim zestig lokale vrijwilligers die mij hebben geholpen met onderzoek naar oude veldnamen, een onderdeel van de landschapsbiografie. Zij helpen het levensverhaal van het landschap te behouden.”

▲ De bijzondere strubben in De Strubben-Kniphorstbosch zijn beter te bewonderen nadat Staatsbosbeheer er onlangs jonge vegetatie verwijderde.

De Randstad van de prehistorie

De berken in natuurgebied De Strubben-Kniphorstbosch tussen Anloo en Schiphorst zijn een goed voorbeeld van de overlegcultuur zoals die in het hedendaagse natuurbeheer is geïntegreerd. Aan de Drentse poldermentaliteit is het namelijk te danken dat op enkele van die berken nu een grote roze stip staat. “Deze bomen hebben we op verzoek van de Energetische Werkgroep laten staan”, zegt Jori Wolf, landschapshistoricus bij Staatsbosbeheer. “Kennelijk beschikken die bomen of de plek er omheen voor die spirituele werkgroep over speciale energie.” De spirituele groep was een van de vele lokale verenigingen die door Staatsbosbeheer werden geconsulteerd toen de organisatie op dit voormalige defensie terrein het

oorspronkelijke strubbenlandschap weer de boventoon wilde laten voeren. Daarvoor moest jongere vegetatie wijken. Een operatie die in 2014 werd afgerond. “Dit gebied was vroeger een stukje veld en bos dat zo nu en dan door de inwoners van de streek werd gebruikt”, vertelt Wolf tijdens een rondleiding door het gebied. “Men hoedde er schapen en koeien en oogstte er brandhout. Door het hoeden van de schapen zijn deze strubben ontstaan.” Ze wijst naar de grillig gevormde eikenbossen die overal in het gebied staan. “De schapen knabbelden de jonge eikenboompjes af, die vervolgens opnieuw via een zijtak probeerden uit te lopen.”

Behalve deze bijzondere strubben liggen er in dit gebied ook hunebedden, grafheuvels en urnenvelden. “Vanwege al die archeologische vondsten noemen ze dit deel van Drenthe ook wel de A1 of de Randstad van de prehistorie”, zegt Wolf.

Dat die hunebedden en grafheuvels zouden blijven staan, stond buiten kijf. Om die oude monumenten en de eeuwenoude karrensporen die door het terrein lopen niet te beschadigen, werden de dennen en de andere begroeiing die de strubben dreigden te overwoekeren dan ook niet met grote machines te lijf gegaan. Maar dankzij het overleg met verschillende belanghebbenden is de vegetatie rondom de hunebedden wel iets aangepast, vertelt Wolf aan de rand van hunebed Schipborg. “Op verzoek van de korstmossenwerkgroep hebben we een paar bomen rondom dit hunebed weggehaald, zodat er iets meer licht op komt. Dat is gunstig voor de mossen die erop groeien.”

Ook de defensiebunkers mochten blijven staan. Die doen nu dienst als vleermuizen-schuilplaats. “We willen bewust alle tijdslijnen in het landschap laten zien. Een landschap is geen museum dat je op slot doet. Maar het kan ook niet zo zijn dat we ons laten leiden door één dier- of plantensoort. We proberen het landschap als geheel te benaderen”, legt Wolf uit. “Zo laten we eerst een landschapsbiografie opstellen waarin de geschiedenis van de ecologie en het landschap wordt beschreven. Op basis daarvan hebben we in het geval van de Drentse Aa onder andere besloten om zeldzame, maar kenmerkende ecosystemen zoals de strubben weer te herstellen.”

Wolf: “Elke ingreep die een grote landschappelijke verandering tot gevolg heeft, bespreken we daarnaast eerst met de omgeving en deskundigen. In het geval van De Strubben-Kniphorstbosch en het Ballooërveld, een ander terrein van Defensie dat sinds een paar jaar in ons bezit is, betekende dit onder andere dat we een groep van ecologen en cultuurhistorici bij elkaar hebben gezet die elk een lijstje mocht inleveren met zes items die voor hen niet bespreekbaar waren. Uiteindelijk bleken die lijstjes veel minder in steen gehouwen dan ze van te voren leken.”

-
- ▼ Om mountainbikers ter wille te zijn, zijn er voor hen speciale routes aangelegd op plekken waar ze de natuur zo min mogelijk verstoren.

Natuur als spiegel van onze geschiedenis

In maart stond in dagblad 'De Telegraaf' een overzicht van de tien mooiste natuurgebieden van Nederland. Dat was op zijn minst een curieus lijstje. Op één stond de Nieuwe Hollandse Waterlinie, en de omschrijving is heel duidelijk over dit 'natuurgebied': "De 85 kilometer lange Nieuwe Hollandse Waterlinie is een verdedigingslinie met 46 forten waaronder het eiland Pampus. De linie bestaat onder andere uit vijf vestingsteden als Muiden en Woudrichem. De Nieuwe Hollandse Waterlinie vervangt de Hollandse Waterlinie uit de 17de eeuw. Dit Rijksmonument bevat oogstrelende gebieden en forten in de omgeving van 't Gooi en Utrecht. Zeker de forten en de verschillende plassen zijn een oogstrelend uitzicht om eens te bezoeken."

Een echt cultuurhistorisch monument wordt hier dus neergezet als een natuurgebied van ultieme schoonheid. De rest van het lijstje bestond vooral uit Nationale Parken en Nationale Landschappen, zoals de Biesbosch, De Groote Peel, het Groene Hart ('een van de meest besproken natuurgebieden van Nederland'), Hoeksche Waard ('zestig polders in het gebied en bijna alle dijken zijn nog aanwezig') en de Drentsche Aa ('omvat boerenland en zestien dorpen met een unieke eigen sfeer').

Natuur kent dus vele tinten groen. Dat blijkt uit bovenstaand citaat, maar ook uit dit boekje. Het kan gaan om oude parken rond buitenplaatsen met hun stinzenflora, bescherming van Rode Lijstsoorten en bijbehorende leefgebieden, gras tussen straattegels, halfnatuurlijke landschappen als zandverstuivingen of blauwgraslanden en laagveenmoerassen. Emeritus hoogleraar historische geografie Guus Borger heeft ooit gezegd dat het Nederlandse landschap door zijn lange bewoningsgeschiedenis zozeer doordrenkt is met menselijke invloeden dat ook onze natuurwaarden cultureel zijn. En dat natuur en cultuur dus ook in samenhang met elkaar gezien en gewaardeerd behoren te worden.

Ik sluit me daar graag bij aan. Dat geldt ook voor de nieuwe natuur die we sinds de jaren negentig van de vorige eeuw maken. Denk bijvoorbeeld aan de natuurontwikkeling in de uiterwaarden in het kader van Ruimte voor de Rivier. Deze vorm van natuur wordt bedacht en ontworpen op de tekentafel. Ik denk dat we over een tijdje de ontworpen natuur als cultureel erfgoed gaan waarderen, net zoals we dat nu doen met de ontworpen landschappen die gemaakt zijn ten tijde van de ruilverkavelingen.

Over de relatie tussen natuur en cultuurhistorie is de laatste jaren al veel gezegd en geschreven. Neem bijvoorbeeld het boek 'Nieuwe Natuur, reportages over veranderend landschap' van journaliste Tracy Metz, of 'Natuur in Nederland' van de Wageningse ecoloog Frank Berendse, of het boek 'Beemden en bouwlanden, het verdwijnende boerenlandschap' van architectuurhistoricus Wim Denslagen.

Ook hoogleraar erfgoedstudies en historisch geograaf Hans Renes heeft de relatie tussen natuur en cultuurhistorie – en landschap – langdurig geanalyseerd. In een voordracht voor besturen van De12Landschappen (juni 2013, 'Natuur en landschap op zoek naar een nieuw verbond') geeft hij een soort samenvatting van zijn jarenlange betrokkenheid bij en verwondering over deze materie. Hij analyseert dat natuur en cultuurhistorisch landschap aanvankelijk gezamenlijk opliepen, maar toen eind jaren tachtig van de twintigste eeuw het begrip 'natuurontwikkeling' met het Plan Ooievaar zijn intrede deed, dreven natuur en landschap (inclusief het cultuurhistorische aspect) langzaam uit elkaar, om gedurende een bepaalde periode soms ook lijnrecht tegenover elkaar te komen staan. Met de toegenomen aandacht voor de cultuurhistorische betekenis van onze landschappen en de daarin gelegen natuurterreinen sinds de jaren negentig, zien we langzamerhand een verbinding ontstaan. Op dit moment zou je kunnen zeggen dat we weer terug zijn bij waar het ooit begon: een sterke verwevenheid en verbondenheid tussen natuur en cultuurhistorie, samenkomend in het landschap. Een hoopvolle conclusie voor hen die synergie tussen beide centraal stellen. Zoals ik.

Bij alle natuurorganisaties is inmiddels veel aandacht voor de cultuurhistorische betekenis van hun terreinen, en in beheer en uitvoering wordt waar mogelijk zorgvuldig met dit gegeven omgegaan. Ook in dit boekje staan veel mooie verhalen over hoe natuur en cultuurhistorie elkaar versterken. Of samenkomen. Of juist conflicteren, zoals in het geval van bomen en molens.

Lastiger is het om de relatie tussen cultuurhistorie en natuur op het schaalniveau van het agrarische cultuurlandschap vorm te geven. Zeker als die landschappen niet in eigendom zijn van een natuurorganisatie. Behoud van natuur en van het cultuurhistorische karakter zijn in dat geval afhankelijk van instrumenten als het agrarische natuurbeheer. Dat op zijn beurt weer gelieerd is aan het Gemeenschappelijk Europees Landbouwbeleid (GLB).

De vergroening van dit landbouwbeleid is opgesteld langs de lijnen van Europese natuurdoelen, die wetgeving kennen en die ook afrekenbaar zijn. Maar de landschapselementen waarlangs deze vergroening moet worden gerealiseerd, zijn in bijna alle gevallen ook cultuurhistorisch van belang. Ze zijn verbonden aan de geschiedenis van het landschap, het zijn de leestekens van dit eeuwenoude verhaal. En willen we die geschiedenis behouden, dan zullen natuurbeleid, landschapsbeleid, landbouwbeleid

en erfgoedbeleid elkaar veel meer moeten opzoeken. Hier ligt nog een behoorlijke (financiële) opgave, die veel inzet vraagt van overheden en maatschappelijke organisaties, op zowel provinciaal en nationaal als Europees niveau.

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft onlangs een brochure uitgebracht over de kansen voor cultuurhistorie in het Gemeenschappelijk Europees Landbouwbeleid. Zie het als een eerste stap om de discussie over de vergroening van het GLB ook als een landschapsopgave te beschouwen waarin cultuurhistorie een volwaardige plaats dient in te nemen. Natuur en cultuurhistorie hebben elkaar in dit debat nog onvoldoende gevonden.

Heel veel van wat we nu beschouwen als natuurgebieden zijn eigenlijk oude cultuurlandschappen. Het eeuwenlange gebruik dat bij die gebieden hoorde, heeft geleid tot een specifiek soort natuur en vraagt daarom vaak een specifieke vorm van beheer. Een goed voorbeeld zijn oude hakhoutbossen zoals het Speulder- en Sprielderbos op de Veluwe. Ze behoren tot de meest bijzondere landschappen van de Veluwe, maar worden bedreigd door gebrek aan beheer en vernieuwing. Bij grootschalige begrazing – een goedkope vorm van natuurbeheer – zullen ze in korte tijd verdwijnen. Feitelijk behoeven die terreinen een soort cultuurhistorisch natuurbeheer. Die vorm van natuurbeheer is kostbaarder en laat zich moeilijker afrekenen dan natuur in de vorm van doelsoorten. Daarbij kun je immers op basis van de uitkomsten vaststellen of doelen wel of niet gehaald zijn, en de beloning daar op aanpassen. Cultuurhistorisch beheer van landschappen en natuurgebieden laat zich veel moeilijker meten.

En wat is dat eigenlijk, cultuurhistorisch beheer? Is dat het beheer van cultuurhistorische elementen, of is het een vorm van beheer dat recht doet aan de lange gebruikstradities van het betreffende element of gebied? Ik vermoed dat cultuurhistorisch beheer nog veel in de eerste betekenis wordt gebruikt, en dat de tweede vorm van beheer lastiger in te vullen is binnen bestaande wet- en regelgeving op het gebied van natuurbeheer. Een vermeldenswaardig initiatief in dit kader zijn de factsheets ‘Natura 2000 vs Cultuurhistorie’ die de provincie Gelderland heeft laten opstellen voor ‘oude boslandschappen’. Hieruit blijkt bijvoorbeeld dat de Natura 2000-maatregelen voor ‘oude boslandschappen’ gunstig uitpakken voor de instandhouding van de cultuurhistorische elementen die horen bij dit bostype. En dat synergie dus heel goed mogelijk is.

Deze relatie tussen natuur en cultuurhistorie vraagt dus om het maken van heldere keuzes op basis van kennis en inzicht. Dan kan het helpen om uit te gaan van potenties voor de natuur en de cultuurhistorische waarde van het gebied. Die kun je in een matrix uitzetten, op basis waarvan verschillende strategieën denkbaar zijn om richting te geven aan natuurdoelen.

Zijn de potenties voor natuurontwikkeling hoog, maar kent het gebied tevens een hoge cultuurhistorische betekenis, dan moet de beheerder gaan voor behoud of herstel van het half-natuurlijke systeem of inzetten op kleinschalige natuurontwikkeling, met behoud van cultuurhistorische elementen. Aan het andere uiterste zien we gebieden met een lage potentie voor natuurontwikkeling en lage cultuurhistorische waarden. Zij lenen zich bijvoorbeeld goed voor ‘landschapsbouw’; het maken van een heel nieuw landschap op basis van huidige doelen en wensen.

Uiteraard zijn er nog twee tussenvarianten. Bij gebieden met hoge potenties voor natuurwaarden en lage cultuurhistorische waarden past natuurontwikkeling of landschapsbouw. Bij gebieden met juist lage potenties voor natuur en hoge cultuurhistorische waarden zou de nadruk van beheer moeten liggen op behoud en herstel van de cultuurhistorische waarden. Dit type van denken kun je uiteraard op verschillende schaalniveaus toepassen, op landschapsniveau, gebiedsniveau of terreinniveau.

Belangrijk hierbij is het communiceren over de gemaakte keuzes. Onderzoek van de omgevingspsycholoog Freek Couterier heeft aangetoond dat mensen niet zozeer weerstand voelen jegens verandering, maar wel jegens het verlies aan waarden zonder dat ze weten wat daarvoor in de plaats komt. Mensen hechten zich aan hun omgeving, en veranderingen leiden vaak tot emotionele reacties. Dus het omzetten van een agrarisch landschap in natuur, of het kappen van bomen zodat een oude molen weer wind kan vangen, zijn allemaal zaken die weerstand oproepen bij mensen. Bij dit soort conflicten is het van belang dat er op basis van waarden (criteria) en doelen (wensen) afgewogen beslissingen worden genomen, die goed uit te leggen zijn.

Het denken in dit soort schema's vindt naar mijn mening steeds meer ingang. Natuurorganisaties, maar ook provincies zijn zich in toenemende mate bewust van de cultuurhistorische betekenis van hun landschappen, en passen – bewust of onbewust – deze schema's toe. Waar nog aan gewerkt moet worden, is dat er uitwisseling van ideeën en kennis gaat plaatsvinden tussen de verschillende vakgebieden. Want hoewel de praktijk laat zien dat natuur en cultuurhistorie in elkaars verlengde liggen, en ook als synoniem voor elkaar gebruikt worden, zijn de vakwerelden nog flink gescheiden. Ecologen beschikken over eigen instituten, vaktijdschriften en netwerken, en hebben ook een flinke theoretische basis voor hun werkzaamheden. Cultuurhistorie kent nauwelijks een theoretische basis voor het behoud van historische landschappen, waardoor het lastig blijkt om de gewenste synergie met de ecologie daadwerkelijk te bewerkstelligen.

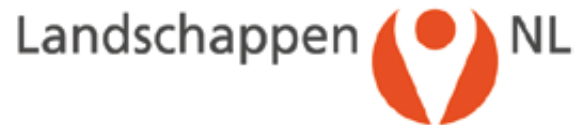
De laatste jaren maakt de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed werk van de kennis- en ideeënuitwisseling, waarbij geprobeerd wordt bruggen te slaan naar de natuur- en waterbeheerders. Hierin speelt het ook Netwerk Historisch Cultuurlandschap een belangrijke rol, via het organiseren van themagerichte (veld-)bijeenkomsten. We vinden elkaar dus steeds beter en steeds meer. Maar het gaat niet vanzelf, en de basis is smal. Publicaties als deze zijn waardevol om het onderwerp op de agenda te houden, en te laten zien dat het heel goed mogelijk is samen op te trekken.

Henk Baas
Hoofd Landschap bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Colofon

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

Natuurmonumenten

De productie is tot stand gekomen dankzij bijdragen van Hogeschool Van Hall Larenstein VHL, dagblad Trouw, Nationaal Groenfonds, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Vereniging Natuurmonumenten en LandschappenNL.

Auteurs: Mirjam Koedoot & Marianne Wilschut
Redactie: Martijn van der Heide, Mirjam Koedoot, Hans Marijnissen en Hans van Rooijen
Eindredactie: Jetteke van Wijk
Fotografie: Ben ter Mull (met uitzondering van pagina 2: Rijksvoorlichtingsdienst)
Vormgeving: Pim Vijftigschild
Druk: Drukmotief

ISBN 978-90-821195-5-8
september 2015

Natuur

Natuur en cultuurhistorie zijn in Nederland veelal onlosmakelijk met elkaar verbonden. Vaak versterken ze elkaar, maar soms staat de relatie op gespannen voet. Dan moeten er keuzen worden gemaakt. Hoe gaan beheerders van natuur en landschap daarmee om? In deze publicatie staan zes inspirerende verhalen over de wisselwerking tussen natuur en cultuurhistorie in de praktijk. Een aanrader voor iedereen die zich bezighoudt met het Nederlandse landschap.